

НАЗВИ ЖИВОЇ ПРИРОДИ В ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЯХ

Анотація. У статті робиться спроба проаналізувати лексико-фразеологічні одиниці, які становлять окремий структурно-функціональний різновид фразем, є високочастотними номінативними одиницями серед вербальних засобів репрезентації зоонімів як об'єкта називання.

Ключові слова: вторинні назви, фразеологічні одиниці, стійкі порівняння, прислів'я.

Summary. The article tries to analyse lexico-phraseological units, which make the separate structural-functional differentiation of phraseological sets, which are highly frequent nominative facts among verbal way of representation of faunas as an object of naming.

Key words: secondary names, phraseological units, set-comparisons, proverbs.

Номінативні одиниці формуються в мові не лише в результаті цілеспрямованої мовотворчої діяльності людини, коли відбувається свідомий акт надання імені предмету або явищу позамовної дійсності, але й унаслідок різних формальних і семантичних трансформацій наявних одиниць мови. Це дало підстави виділити два типи номінації: первинну – надання імені предмету, який ще не має мовного позначення, і вторинну – називання новим іменем предмета, який до цього вже був названий [11: 46-50].

Вторинні назви – це один із найпоширеніших способів номінації в літературній мові і діалектах. Як зазначає П. Гриценко, “акт вторинної номінації базується на встановленні класифікаційних зв'язків репрезентованих явищ як суміжних (у просторі, часі, функціонально) або протиставлених. Унаслідок вторинної номінації виникає ширше чи вужче номінативне поле лексеми” [2: 120]. Особливістю вторинної номінації є те, що нове ім'я надається предмету, який вже має свою назву. При цьому витіснення наявної лексеми іншою, новою відбувається далеко не завжди, значно частіше вторинний номен співіснує з попередньою назвою як дублетний. “За умов дублетності назв частими є їх функціональне, семантичне, стилістичне розмежування” [1: 125].

В аналізованій ТГЛ „жива природа” значного поширення набувають фразеологічні одиниці.

Фразеологічні одиниці (ФО) акумулюють у своїй семантиці суцільний досвід народу, його звичаї та особливості побуту, репрезентують характерні риси того чи іншого етносу. Вони, на думку В. Телії, можуть виконувати роль еталонів, стереотипів культурно-національного світобачення або вказувати на їх символічний характер і в цій якості виступати як мовні експоненти культурних знаків [10: 250].

Фразеологічна одиниця сприймається як певна цілість, що в процесі мовлення заново не твориться, а відтворюється, оскільки вона вже є в системі мови в готовому вигляді, має свої, притаманні тільки їй ознаки [5: 30].

Мета статті – проаналізувати лексико-фразеологічні одиниці, які становлять окремий структурно-функціональний різновид фразем, є високочастотними номінативними одиницями серед вербальних засобів репрезентації фаунонімів як об'єкта називання.

Актуальність теми дослідження зумовлена відсутністю спеціальної праці, присвяченої особливостям номінативних процесів у лексиці живої природи в українських східнословобожанських говірках.

З найдавніших часів усе людське життя – господарська діяльність, взаємини між людьми, звичаї, обряди, вірування, традиції тощо – тісно пов'язане з природою, з її особливостями, характерними для даної території, а також стосунками людини з навколишнім середовищем. Одним із об'єктів світу природи є тварини. Тваринний світ завжди був водночас близьким і загадковим для людини, вона збагачувала спектр найменувань власних ознак, якостей, дій, станів за рахунок знакових ресурсів тваринного світу з огляду на свої уявлення, його оцінки, стереотипи цього світу [9: 145].

Серед фразеологічних одиниць в аналізованій групі лексики виділяємо стійкі порівняння та прислів'я і приказки.

Порівняння – один з найдавніших способів найменування навколишнього середовища. Воно є експресивним, наочним, образно характеризує людину, явища природи.

Дослідження порівняльних компонентів стійких порівнянь слов'янських мов показало, що найбільш активно у формуванні компаративних одиниць використовується предметна лексика та найменування представників тваринного світу [3; 4; 7].

Серед стійких словосполучень високою частотою вияву в аналізованій ТГЛ вирізняються стійкі порівняння, які, маючи у своєму складі назву й властивості тварин, образно характеризують людину, її зовнішність, характер, особливості вдачі, поведінку, подружнє життя: *'хитрий як лісиця'* (н. пп. 4, 11, 34, 43), *'хитрий як лис'* (н. пп. 27, 36, 44 – 46) – про хитру людину; *'трусливий як зайець'* (н. пп. 12, 36), *'голодний як воук'* (н. пп. 12, 26, 36, 44 – 46, 61, 62), *'надув'я як сич'* (н. пп. 11, 12, 43 – 46, 61), *'співайе як соловей'* (н. пп. 27, 34, 44 – 46), *'співайе мов соловейко'* (н. п. 61), *'мовчить як риба'* (н. п. 61), *'тихий як риба у воді'* (н. п. 61), *'злий як воук'* (н. пп. 27, 28), *'протишна як видра'* (н. пп. 19, 21, 22), *'кол'учий як й'жак'* (н. пп. 26, 44 – 46, 62), *'скритний як куниця'* (н. п. 61), *'в'села як п'ташка'* (н. п. 62), *'зла як гад'юка'* (н. пп. 12, 28, 47), *'жалит' як змія'* (н. п. 61), *'сичить як гад'юка'* (н. п. 61), *'мучайе як м'їл'*

норкову шапку (н. п. 61) – риси характеру та особливості вдачі людини; *сл'їний йак кр'їт* (н. пп. 12, 26, 44 – 46, 61, 62), *зр'ачий йак со'ва* (н. п. 61), *оч'ї йак у сокола* (н. п. 61), *глуха йак те^мтер'а* (н. пп. 11, 34), *глухий йак те^мре'в* (н. пп. 27, 50), *сивий йак голуб* (н. п. 62), *довг'ї ноги йак у ч'апл'ї* (н. п. 61), *н'їс йак у д'атла* (н. п. 62), *ч'орний йак галка* (н. п. 62), *ч'орна йак галка* (н. пп. 11, 12, 26, 44 – 47), *рот йак у сома* (н. п. 61), *худий йак ш'ч'ука* (н. пп. 12), *зубата йак ш'ч'ука* (н. пп. 6), *жирний йак короп* (н. пп. 43), *худий йак глист* (н. пп. 6, 12, 26, 50, 61), *худий йак таракан* (н. п. 56) – про зовнішність людини; *воркуйут' йак голубки* (н. пп. 12, 47, 50), *воркуйут' йак голуби* (н. пп. 44 – 46), *воркуйут' йак т'ї голуб'їата* (н. п. 61) – подружнє життя; *прац'уйе йак б'дж'їлка* (н. п. 61), *прац'уйут' йак б'дж'їлки* (н. п. 26), *т'рудц':а йак п'ч'олка* (н. п. 62), *працел'убний йак мураха* (н. п. 61) – про людську працю.

Зафіксовано також стійкі порівняння, пов'язані з діями людини, її рухом, переміщенням у просторі: *б'їгає йак солоний зайец'* (н. пп. 25, 47, 62), *вискочиў йак зайец' з капусти* (н. п. 47), *швид'їкий йак зайец'* (н. п. 61), *б'їгає йак воўк по сте'їну* (н. п. 62), *б'їгає мов пере'їлакана мишка* (н. п. 62), *крутиц':а йак б'їлка в колес'ї* (н. п. 61), *вертиц':а йак б'їлка в колес'ї* (н. п. 62), *вертиц':а йак вїун на сково'родц'ї* (н. п. 62), *вертиц':а йак муха в окроп'ї* (н. п. 62), *повзеи йак чере'їпаха* (н. пп. 1, 26), *їде йак чере'їпаха* (н. п. 61), *л'їзе йак чере'їпаха* (н. п. 62), *пор'їха йак ме'їтелик* (н. п. 12), *л'їтайут' йак ме'їтелики по дво'їру* (н. п. 26), *в'їец':а нач'є зм'їка* (н. п. 62), *нале'їт'їли моў сара'їна* (н. п. 62), *повзе йак чер'їв'їак* (н. п. 26), *повзе йак равлик* (н. п. 26). Деякі порівняння творяться зі словами, які можуть мати протилежне значення, наприклад: *неповорот'їкий йак ве'їд'їм'їд'* (н. п. 50) вживається у прямому значенні, *поворний йак ве'їд'їм'їд'* (н. п. 62), *повер'їтайец':а йак ве'їд'їм'їд' за зайцем* (н. п. 12), *швид'їкий йак чере'їпаха* (н. п. 12), *та'їка швид'їка йак чере'їпаха* (н. п. 59) вживається у переносному значенні.

Як зауважує О. Ніколаєва, „у порівняльних компонентах, у якості яких виступають найменування предметів, у більшості випадків акцентується одна відмітна ознака, яскрава якісна особливість, притаманна предмету, яка й отримує розвиток у стійких порівняннях. Фразотворчий потенціал компонентів-анімізмів значно вищий, вони здатні утворювати навколо себе великі фразеологічні гнізда” [6: 95].

У поодиноких словосполученнях фауномени порівнюються з іншими фауноменами за подібністю ознак: *м'їлен'їка йак мишка* – ‘ласка’ (н. п. 25); з предметами домашнього вжитку: *морда йак лопата* – ‘крїт’ (н. пп. 13, 14); і навпаки, предмети домашнього вжитку порівнюються з фауноменами: *в'їник йак деркач* – ‘деркач’ (н. п. 11); з професією людини: *йак теле'їграф'їст / вис'їтукує йак азбуку морзе* – ‘дятел’ (н. п. 36); з транспортом: *понагор'їтаў на гор'їд'ї йак трактор* – ‘крїт’ (н. п. 11).

Інколи для ситуативної номінації використовують полікомпонентні одиниці: *йак ли'їсиц'їа зам'їта сл'їди хвостом* (н. п. 36), *п'їрубок / йак голуб / б'їл'їа д'ївчини* (н. п. 1), *їаз'їката / йак со'рока / так брех'їн'їу по селу і понес'їла* (н. п. 36), *знаме'їнтий йак судак / на чест'ї тебе і м'їсто наз'ївали* (про пихату людину) (н. п. 12), *не п'їлгаї йак ли'їнок на сковоро'їд'ї* (н. п. 26), *нап'їл'їў / йак п'ївук паву'їтину / та сам і зап'їлутав'їа* (н. п. 43).

Серед стійких порівнянь трапляються еліпсовані, у яких відсутня перша частина – порівнюване слово, що перенесло своє значення на другу, порівняльну частину. Такі усічені вислови стоять на межі між порівняннями й фразеологізмами [5: 168]. Вони починаються порівняльним сполучником як. Ми зафіксували дев'ять таких висловів: *йак в'їдра* (н. пп. 19, 25, 50), *йак миши'ї* (н. п. 35), *йак ч'їапл'їа на каблук'їах* (н. п. 56), *йак риба у во'їд'ї* (н. п. 56), *йак ш'їч'їука* (н. п. 61), *йак сон'їа муха* (н. п. 61), *йак саран'їч'ї* (н. п. 56), *йак глист* (н. п. 57), *йак глист п'їд м'їкроскопом* (н. п. 57).

Заслуговує на увагу трансформація стійких порівнянь, тобто згортання порівняльних конструкцій до однослівних номенів, хоча останні є поодинокими виявами і містять в основному негативну оцінку особи: *в'їдра* – ‘про злу жінку’ (н. п. 12), *куниц'їа* – ‘людина, яка робить шкоду’ (н. п. 61), *голуб сизок'їрилий* – ‘про коханого чоловіка’ (н. п. 61), *д'їтел* – ‘не дуже розумна людина’ (н. пп. 44 – 46), *лас'їт'ївка* – ‘гарна дівка’ (н. п. 28), *солов'їєї* – ‘про голосисту людину’ (н. п. 28), *риба* – ‘людина, яка тримає секрети за зубами’ (н. п. 61), *їсаба* – ‘бридка людина’ (н. п. 4), *їуголовок* – ‘дитина, в якої велика голова’ (н. п. 12), *їаши'їїрка* – ‘про швидку людину’ (н. п. 4), *га'їд'їука* – ‘про підступну людину’ (н. п. 4), *зм'їїа* – ‘зла людина’ (н. п. 4), *чере'їпаха* – ‘людина, яка робить все повільно’ (н. п. 4), *капуст'їанка* – ‘про шкідливу людину’ (н. п. 4), *їнида* – ‘морально слабка людина’ (н. пп. 4, 12), *сли'їмак* – ‘безвідповідальна людина’ (н. п. 43), *глист* – ‘фізично слабка людина’ (н. п. 43).

Прислів'я та приказки – неоціненна скарбниця народної мудрості. Кожне покоління вносить у цю невичерпну скарбницю нові коштовні діаманти, що збагачують культуру народу. Як витвір народного генія вони супроводжують людство від сивої давнини і до наших днів.

У прислів'ях, так само як і в стійких порівняннях, характерні риси зоонімів часто пов'язуються з рисами людей. Так у зафіксованих нами говірках уособленням жорстокої людини стали вовк, яструб та щука: *пожа'їл'їў воўк ко'їбилу / залишиў к'їст'їки та їриву* (н. п. 62), *жа'їл'їїє їаструб'їкуруку / поки вс'їу не'ї обскубе* (н. п. 37), *к'їриун за голубом га'їн'їаїец':а / бо жи'ївою к'їров'їїу упи'ївайец':а* (37); *ш'їч'їука зас'їнула / а'їзуби не'ї сп'їат'* (н. п. 37), *на те і ш'їч'їука в мор'ї / шоб ка'їрас'ї не др'їмаў* (н. пп. 37, 62); хитрої – лисиця: *ли'їса семе'їрих волков прове'їде* (н. пп. 4, 11), людського досвіду – пацюк, горобець, дятел, соловей: *с'їтарайа к'їрса л'їв'їушку об'їходит'* (н. п. 43); *ст'їр'їїл'їаного горобц'їа на по'їлові не'ї об'їдуриши* (н. п. 37),

стр'їл'аного гороб'ця на по'лов'ї не прове^ш деш (н. п. 12); старого 'д'атла в гн'їзд'ї не зловиши (н. п. 43), не вч'ї солов'їа сп'ївати (н. п. 37); стосунків між людьми – борсук, ворона, сорока, риба – загальна назва, окунь, рак: два борсуки в од'н'їй но'р'ї не ужи'вуц'а (н. п. 47); ворона во'рон'ї оч'ї не^ш викл'овує (н. п. 37), п'їшого 'сокола і во'рони закл'уйут' (н.п. 62), дру'жн'ї со'роки ор'ла закл'уйут' (н. п. 62), ч'їт' бере'г / то'го і 'риба (н. п. 47), 'оку'н' з 'раком не по'мир'ац'а (н. п. 37); для сатиричного змалювання негативних людських рис використовують образи ведмедя, ворони, гуски, сокола, мухи, метелика, воші, дошовика: вед'м'їд' на 'вуха насту'пиў (н. пп. 4, 44 – 46, 61), мед'в'їд' на 'уха насту'пиў (н. пп. 11, 12), с'к'їл'ки б во'рона не 'каркала / соло'в'їем не с'тане (н. п. 47), розпус'тила во'рона пав'линової хв'їст (н. п. 47), ста'ра 'гуска / а 'шиїу 'вит'агнула (н. п. 28), гл'аза йак у 'сокола / к'рила йак у 'мухи (н. п. 47), ле'дач'ому ўсе не так / 'л'їтом 'мухи / зи'моїу мо'рози (н. п. 47), ти б / ме^штелику / не 'дуже пи'шаўс'а / сам у'ч'ора 'гус'н':у буў (н. п. 62), 'поки ч'ўжа 'воша не вс'кочит' / 'д'їла не 'буде (н. пп. 44 – 46), раз на в'їку т'ратилос'а чер'в'їяку за'л'їзти на 'моркву та і 'каже / йа 'виш'ч'е ус'їх (н. п. 62).

Як зазначають дослідники [8: 12], улюбленим композиційним прийомом прислів'їв є їх побудова на контрастах. Такими контрастами у назвах живої природи виступають розмір, вік, ознаки та властивості предметів і явищ тощо: 'мишка ма'ла / а 'зуби 'гостр'ї (н. п. 47), 'жаба са'ма ма'ла / а рот здо'ровий (н. п. 37), ко'л'уч' їож ши'пами / да стар го'дами (н. п. 49), 'дивиц'а ли'сої / а 'пахне 'воўком (н. пп. 4, 11), в оч'ї йак ли'сиц'а / а за оч'їма йак воўк (н. п. 43), в оч'ї йак лис / а за оч'ї йак б'їс (н. п. 62), 'добрий йак ба'ранч'ик / 'т'їл'ки по'воўч'ому 'виє (н. п. 62), л'акливиї йак 'зайец' / а шкодливиї йак 'к'їшка (н. п. 62), со'рока 'б'їла / а ду'ша 'ч'орна (н. п. 37), 'ц'їлиў у ор'ла / по'паў у 'карпа (н. п. 37), стр'їл'аў у си'ч'а / по'паў у ву'са'ч'а (н. п. 43), гороб'ец' зразу зл'їтайє / гра'ку роз'їг'натис' т'реба (н. п. 43), соло'в'ї з во'роноїу в од'ному 'л'їс'ї бу'вайут' / та по'р'їзному сп'ївайут' (н. п. 43), куди ор'ли л'їтайут' / туди со'роки не пус'каїут' (н. п. 62), ка'рас' з 'їр'вєц'а / 'ш'ч'їка по'па'дец'а (н.п. 37), лин вили'найє / а ка'ра'с'а о'ч'єшут' (н. п. 37), си'ч'ит' та не ку'са – ву'ж (н. п. 28), п'їд'леслива л'ўдина / га'д'їка п'їд кв'їт'ками (н. п. 62), 'їїже'те ме'док та 'б'їтєс'а бджо'лок (н. п. 47).

Зафіксовано також прислів'я, які складаються з двох симетричних частин, що становлять паралелізм: панс'ка 'ласка ш'ч'о 'воўч'а дру'жба (н. п. 62), не ч'є^шкаїємо до'бра в'їд' пана / йак п'равди в'їд' лиса (н. п. 62), ви'сокиї йак ло'за / а дур'ній йак ко'зул'а (н. п. 62), л'ўдина без мр'її йак п'ташка без' крил (н. п. 62), нар'а'дилас'а йак 'пава / а кри'ч'ит' йак 'гава (н. п. 62), ка'чиного 'зоба не нагоду'вати / а 'панс'коїї ки'шен'ї не на'поўнити (н. п. 62), страш'не пе'ро не в гуса'ка / а в ду'ра'ка (н. п. 62), зо'зул'а ку'куїє / а 'ж'їнка го'р'їє (н. п. 43), при'вик з б'їдоїу / йак 'риба з во'доїу (н. п. 62),

бджо'ла 'жалит' 'жалом / а л'ўдина с'ловом (н. п. 43), л'ўдина 'жалит' с'ловом / 'наче бджо'ла ку'сайє (н. п. 61), 'мухи та кома'р'ї ку'сайут' до по'ри / а дл'а ли'хого ч'оло'в'їка не'ма н'ї 'ч'асу н'ї по'ри (н. п. 25).

Прислів'я та приказки як різновиди одного жанру між собою тісно поєднані, тому у літературі вони подаються разом. Проте між ними є й певні відмінності. Більшість учених вважає прислів'я судженням, оформленим як речення, що містить закінчену думку („Бджола мала, а й та працює”, „Молоде орля, та вище старого літає”). Приказка – незакінчене судження, образний вислів, оформлений як частина речення („У страха великі очі”, „Не нашого поля ягода”) [8: 11].

В аналізованій групі лексики приказок не виявлено.

Таким чином, стійкі словосполучення з яскраво вираженим емоційним забарвленням є одним з важливих засобів номінації у східнословобожанських говірках. Кількісно й функціонально вони становлять помітний шар вербальних засобів репрезентації понять, пов'язаних з лексикою живої природи.

Список обстежених населених пунктів (Луганська область):

1. с. Новоолександрівка Троїцького р-ну,
2. с. Коченове Троїцького р-ну, 3. смт Білокуракине,
4. с. Дем'янівка Білокуракинського р-ну,
5. с. Кочине-Розпасієва Білокуракинського р-ну,
6. с. Коломийчиха Сватівського р-ну, 7. с. Райгородка Сватівського р-ну, 8. с. Гончарівка Сватівського р-ну, 9. с. Нижня Дуванка Сватівського р-ну,
10. с. Новониканорівка Сватівського р-ну,
11. с. Підгорівка Старобільського р-ну, 12. м. Старобільськ, 13. с. Байдівка Старобільського р-ну,
14. с. Лозовівка Старобільського р-ну,
15. с. Кам'янка Старобільського р-ну, 16. с. Шульгинка Старобільського р-ну, 17. с. Хворостянівка Старобільського р-ну, 18. с. Танюшівка Новопсковського р-ну, 19. смт. Білолуцьк Новопсковського р-ну, 20. с. Заайдарівка Новопсковського р-ну,
21. с. Трємбачєве Новопсковського р-ну,
22. с. Степне Новопсковського р-ну, 23. с. Закотне Новопсковського р-ну, 24. с. Риб'янцеве Новопсковського р-ну, 25. с. Піски Новопсковського р-ну,
26. с. Булавинівка Новопсковського р-ну,
27. смт Біловодськ, 28. с. Гармашівка Біловодського р-ну, 29. с. Городище Біловодського р-ну, 30. с. Литвинівка Біловодського р-ну, 31. с. Караван-Солодкий Марківського р-ну, 32. с. Кризьке Марківського р-ну, 33. с. Виноградне Марківського р-ну, 34. с. Курячівка Марківського р-ну, 35. смт. Микільське Міловського р-ну, 36. с. Півнівка Міловського р-ну, 37. с. Мусієва Міловського р-ну, 38. с. Новоолександрівка Кремінського р-ну, 39. с. Краснеріченське Кремінського р-ну, 40. с. Володарське Свердловського р-ну, 41. с. Іващенко Свердловського р-ну, 42. с. Карпове-Кріпенське Свердловського р-ну, 43 смт. Троїцьке, 44. с. Бондарівна Марківського р-ну, 45. смт. Марківка, 46. с. Крупчанське Марківського р-ну, 47. с. Сичанське Марківського р-ну, 48. с. Стрільцівка Мі-

ловського р-ну, 49. с. Семикозівка Біловодського р-ну, 50. с. Маньківка Сватівського р-ну, 51. с. Можняківка Новопсковського р-ну, 52. с. Євсуг Біловодського р-ну, 53. с. Бунчуківка Білокуракинського р-ну, 54. с. Осинове Новопсковського р-ну, 55. хут. Рябівка Кременського р-ну, 56. смт. Сватове, 57. смт. Новопсков, 58. с. Коноплянівка Білокуракинського р-ну, 59. с. Березівка Новопсковського р-ну, 60. с. Чмирівка Старобільського р-ну, 61. с. Парневе Біловодського р-ну, 62. с. Рудівка Сватівського р-ну, 63. с. Куземівка Сватівського р-ну.

Література

1. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. – К.: Наук. думка, 1990. – 272 с.
2. Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики. – К.: Наук. думка, 1984. – 228 с.
3. Демьянович Н.И. Устойчивые сравнения со значением состояния в русском, чешском и словацком языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Л., 1980.
4. Кювлиева В. Устойчивите сравнения в българския език. – София, 1986.
5. Медведев Ф.П. Українська фразеологія. – Х., 1977. – 232 с.
6. Николаева Е.К. К типологии фразообразования устойчивых сравнений (на материале польского языка) // Вопр. языкознания. – 1996. – № 3. – С. 95 – 98.
7. Огольцев В.М. Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии. – Л., 1978. – 160 с.
8. Пазяк М.М. Українські прислів'я та приказки: Проблеми пареміології та пареміографії. – К.: Наук. думка, 1984. – 203 с.
9. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): Монографія. – К., 2004.
10. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996.
11. Языковая номинация (Общие вопросы). – М.: Наука, 1977. – 359 с.